

Muqaddas KARIMOVA,

O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi huzuridagi
Madaniyatshunoslik va nomoddiy madaniy meros
ilmiy-tadqiqot instituti ilmiy xodimi,
San'atshunoslik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

FOLKLOR-ETNOGRAFIK TOMOSHALARI – NOMODDIY MADANIY MEROS OBYEKTI SIFATIDA

Annotatsiya. Mazkur maqolada folklor-etnografik tomoshalarining nomoddiy madaniy merosni saqlash, avlodlar xotirasini tiklash va milliy o'zlikni anglashdagi o'rni yoritilgan. Unda folklor-etnografik tomoshalari xalqning tarixiy, estetik va ijtimoiy tajribasini ifodalovchi muhim madaniy hodisa sifatida tahlil qilingan. Shuningdek, O'zbekistonda ushbu sohani rivojlantirishga qaratilgan zamonaviy tashabbuslar va istiqbolli yo'nalishlar ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Folklor-etnografik tomoshalari, nomoddiy madaniy meros, milliy o'zlik, xalq ijodi, madaniy identifikatsiya, an'ana va urf-odatlar, avlodlar xotirasi, madaniy uzviylik, globallashuv, madaniy siyosat.

Аннотация. В статье рассматривается значение этнофольклорных представлений как важного средства сохранения нематериального культурного наследия, национальной идентичности и исторической памяти народа. Этнофольклорные представления анализируются как сложное культурное явление, отражающее духовный и социальный опыт общества. Также освещаются современные инициативы и перспективы развития этнофольклорных практик в Узбекистане в условиях глобализации.

Ключевые слова: Этнофольклорные представления, нематериальное культурное наследие, национальная идентичность, народное творчество, культурная память, традиции и обряды, культурная преемственность, глобализация, культурная политика.

Abstract. This article examines the importance of ethnofolklore performances as a key means of preserving intangible cultural heritage, national identity, and the historical memory of a people. Ethnofolklore performances are analyzed as a complex cultural phenomenon reflecting the spiritual and social experience of society. Contemporary initiatives and prospects for the development of ethnofolklore practices in Uzbekistan in the context of globalization are also highlighted.

Keywords: Ethno-folklore performances, intangible cultural heritage, national identity, folk art, cultural memory, traditions and rituals, cultural continuity, globalization, cultural policy.

Nomoddiy madaniy meros insoniyat tarixining eng nozik qatlamini – xalqning ruhiy, estetik va ijtimoiy tajribasini mujassam etadi. Unda xalqning dunyoqarashi, qadriyati, urf-odati, axloqiy me'yorlari, hamda hayot falsafasi o'z ifodasini topgan. Shu nuqtayi nazardan folklor-etnografik tomoshalari milliy o'zlikni anglash va avlodlar xotirasini tiklashda muhim vositadir.

Folklor-etnografik tomoshalari xalqning ko'p asrlik ma'naviy tajribasini sahna vositalari orqali ifodalovchi murakkab madaniy hodisadir. Ular nafaqat o'tmish an'alarini namoyish etadi, balki jamiyatning bugungi ma'naviy qadriyatlarini mustahkamlaydi. Shu bois, folklor-etnografik tomoshalari nomoddiy madaniy merosni saqlash,

qayta tiklash va keng targ'ib etishning samarali shakli hisoblanadi.

Bugungi globallashuv sharoitida ko'plab milliy qadriyatlar tijoratlashuv yoki standartlashuv xavfi ostida qolmoqda. Shu bois, YUNESKO tomonidan ilgari surilgan "Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish to'g'risidagi konvensiya" (2003-yil) mazkur sohada muhim xalqaro hujjat hisoblanadi. O'zbekiston ushbu konvensiyaga qo'shilgan davlat sifatida folklor-etnografik tomoshalarini saqlash va rivojlantirish yo'lida bir qator tashabbuslarni amalga oshirmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2025-yil 24-apreldagi "Nomoddiy madaniy meros namunalarini ro'yxatga kiritish yoki undan chiqarish bilan bog'liq davlat

xizmatlarini ko'rsatishning ma'muriy reglamenti" 256-son qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 29-iyundagi "Madaniyatshunoslik va nomoddiy madaniy meros ilmiy tadqiqot instituti faoliyatini tashkil etish" to'g'risidagi 368-son qarori hamda sohaga oid boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda muayyan darajada xizmat qiladi.

Eng qadimgi zamonlardan vujudga kelgan tomoshalar antik davr, ilk o'rta asr, o'rta asr, temuriylar davri, xonliklar davri, mustamlaka va sovet tuzumi davridan o'tib, mustaqillik yillariga takomillashgan holda turli tadbirlar shaklida bugungacha yetib keldi. Ming yillik tomosha turlari istiqbol davrida mehr-muruvvat, saxovat, rahm-shafqat, halollik, poklik, tinch-totuv yashash kabi insoniy qadriyatlarni ulug'lashga xizmat qilmoqda [1, 16-b]. Shuning uchun davlatimiz tomonidan madaniyat va san'at muassasalari ish faoliyatini yanada yaxshilash, tomoshalarda ijro qilinadigan folklor jamoalari repertuarini tubdan isloh qilish, havaskorlik san'atini rivojlantirish va professional darajaga ko'tarish, xalq ijodi va an'analarni muhofaza qilish, ularni targ'ib etish uchun keng imkoniyatlar yaratish masalasi ko'rib chiqildi. Chunki tadbirlarda hamda bayramlarda etno-tomosha turlari sinovdan o'tadi.

Folklor-etnografik tomoshalarining asosiy vazifasi xalq hayoti, qadriyatlari, mehnati va orzu-umidlarini badiiy shaklda ifoda etishdir. Ular ko'p hollarda mehnat, dehqonchilik, chorvachilik, hosil bayramlari, to'y-marosimlar, diniy e'tiqodlar yoki fasllar almashinuvi bilan bog'liq holda shakllangan. Masalan, "Sumalak sayli", "Navro'z", "Qovun sayli", "Boychechak bayrami" kabi tomoshalar qadimdan xalqni birlashtiruvchi, ezgulik, mehnatsevarlik va mehr-oqibat g'oyalarini targ'ib etuvchi marosimlar sifatida shakllangan. Bu jarayonda baxshilar, qo'shiqchilar, masxarabozlar, sozandalar faol qatnashib, xalq ijodini jonli holatda saqlab kelganlar.

Folklor-etnografik tomoshalari xalq tafakkurining "jonli muzeyi" bo'lib, ularning har bir unsuri – libos, qo'shiq, o'yin, raqs yoki etnik cholg'ular ijrosi – madaniy genetik kodni saqlaydi. Shuning uchun ularni o'rganish faqat estetik tahlil emas, balki ijtimoiy antropologik tadqiqot sifatida ham katta ahamiyatga ega.

Folklor-etnografik tomoshalari nomoddiy merosni saqlashda uch jihatdan muhim:

1. Uzviylikni ta'minlaydi – an'anaviy marosimlar orqali avloddan-avlodga o'tuvchi tajriba, qadriyat va urf-odatlar saqlanadi;

2. Madaniy identifikatsiya vositasi – xalq o'z tomoshalari orqali kimligini, tarixiy ildizini, madaniy o'zligini anglaydi;

3. Ijtimoiy kommunikatsiya maydoni – tomoshalar orqali turli hudud, millat va avlod vakillari o'zaro tajriba almashadi, bu esa madaniy dialogni kuchaytiradi.

Hozirgi paytda O'zbekistonda "Boysun bahori", "Asrlar sadosi", "Sharq taronalari" va turli folklor festivallari milliy merosni keng targ'ib etish hamda saqlashning muhim shakliga aylangan. Bu tadbirlar orqali, nafaqat folklor an'analari tiklanmoqda, balki ular turizm, san'at va ta'lim sohalariga integratsiya qilinmoqda. Folklor-etnografik tomoshalarining istiqboli ularni zamonaviy teatr, kinematografiya, raqamli media va ta'lim dasturlariga uyg'unlashtirish bilan bog'liq. Masalan, o'zbek baxshichiligi, laparchilik, xalfachilik, xalq o'yinlari asosida multimedia loyihalari, sahna asarlari yoki xalq amaliy san'ati bilan integratsiyalashgan tomoshalar yaratilmoqda.

Bu jarayon ikki yo'nalishda kechmoqda:

1. Restavratsiya yo'nalishi – qadimiy marosimlarni asl shaklida qayta tiklash;

2. Innovatsion yo'nalish – an'anaviy mazmunni zamonaviy shakllar orqali ifoda etish.

Shuningdek, xalq ijodi markazlari, baxshichilik, xalfachilik maktablari, folklor san'ati to'garaklari va madaniyat kollejlari tizimida folklor-etnografik yo'nalishlari kengayib bormoqda. Bu esa yosh avlodning o'z milliy ildizlariga hurmatini kuchaytiradi. Tomoshalar xalqning urf-odatlarini, marosimlari, xalq og'zaki ijodi namunalari jonlantiradi. Ular orqali yosh avlod o'z milliy ildizlarini his etadi, tarixiy xotira va madaniy identifikatsiya jarayonida faol ishtirok etadi. Bu holat, o'z navbatida, madaniy merosni zamonaviy ijtimoiy-madaniy muhitga moslashtirish imkonini beradi.

Folklor-etnografik tomoshalarining targ'ibotchilik vazifasi nafaqat sahna san'ati orqali, balki madaniyat markazlari, xalq bayramlari, ommaviy tadbirlar va media platformalarda ham namoyon bo'ladi. Bugungi kunda bu tomoshalar xalq ijodining zamonaviy shaklga aylangan ko'rinishi sifatida madaniy diplomatiya va milliy brendning vositasiga aylandi.

Tadbir yoki bayramlardagi yangiliklar xalq sayillarida, xalqaro miqyosda tashkil etiladigan folklor-etnografik tomoshalarida, festivallarda namoyon bo'ladi. Xalqaro folklor festivallarining tashkil qilinishi jamiyat hayotida katta ahamiyatga ega. Bu orqali boshqa xalqlarning o'zbek folklor san'ati hamda madaniyatini o'rganishga, milliy jamoalarning ham boshqa xalqlar san'ati va madaniyati bilan tanishuviga keng imkoniyat yaratiladi.

Bayram iborasini tahlil qilgan M.Baxtin: *"Bayram hamma vaqt dunyoni teran idrok etish mazmuniga ega bo'lib kelgan. Ular moddiy dunyo va zarur*

shart-sharoitlardan emas, inson hayotining buyuk maqsadlari dunyosidan, ya'ni ideallar dunyosidan da'vat va quvvat oladilar" [2, 299-b] deydi. I.Mazayevning fikriga ko'ra, *bayram – bu ma'lum vaqtdagi ideal hayotdir* [3, 447-b]. *Sharqning buyuk mutafakkiri Mahmud Qoshg'ariy esa: "Bayram – xalqning shodlik va xursandchilik kunidir"* [4, 172-b] deydi. Mazkur fikrlar insonlarning shodlik va xursandchilikka naqadar ehtiyoji borligini ko'rsatadi. Shuning uchun tadbirlar yoki bayramlarni nishonlashga qat'iy ahamiyat beriladi. Ularni tashkil qiluvchilardan esa katta tajriba va malaka talab qilinadi.

Folklor-etnografik tomoshalarga jamoalarni tayyorlashda quyidagi masalalarga e'tibor qaratish muhimdir. Avvalo, bu tomoshalarda yetakchilik qiladigan bosh qahramon masalasi hal qilinishi lozim. Sababi, har qanday ommaviy tomoshaning o'z qahramoni bo'lishi kerak. Bu teatrlashgan tomoshalarning barcha toifalariga taalluqli. Tomoshaning mazmun-mohiyatiga qarab qahramon bitta, ba'zan ikki-uchta bo'lishi mumkin. Chunki kompozitsiya talabiga binoan, tomoshada bosh qahramon aniq belgilanib, voqealar tizimi ichidan izchil olib o'tilsa, o'shanda syujet va konflikt paydo bo'ladi. Sababi, bosh qahramon ezgu niyatlari uchun kurashadi, ziddiyatlarni, to'siqlarni yengadi. Albatta, folklor-etnografik tomoshadagi bosh qahramonning intilishi teatr sahnasidagi kurashdan farqli bo'lib, u asosan, plastik va ramziy xatti-harakat, musiqa, ranglar va ritm vositasida o'z niyatini amalga oshiradi. Folklor qahramonining xarakteri, asosan, tarixiy-romantik, afsonaviy-majoziy mazmunga ega bo'lishi nazarda tutiladi.

Tadbirning bosh qahramoni xususida so'z borar ekan, avvalo, "Navro'z" teatrlashgan tomoshalarining asosiy qahramonlari – Bahor, Navro'z, Dehqonbobo obrazlarini kuchaytirish, ularni harakatda, qarama-qarshiliklarni yengish jarayonida ko'rsatish va kurash izchilligini ta'minlash zaruratini hal qilish rejissyor zimmasiga yuklatiladi. Navro'zdagi bosh qahramon borasida hamon muayyan chalkashlik mavjud. Masalan, Navro'z goh ayol, goh erkak qiyofasida gavdalantiriladi. Bu masalaga oydinlik kiritgan san'atshunos olim B.Shodiyevning ta'kidlashicha, Bahorni qiz qiyofasida tasavvur qilsa bo'ladi. Zero, Bahor ayol kabi yaratuvchi, ham tabiatni, ham insonni yashartiruvchi, yangilovchi fasldir. Ammo Navro'zni ayol qiyofasida tasavvur qilish qiyin. Mumtoz shoirlardan Lutfiy, Durbek va boshqalar o'z dostonlarini "Gul va Navro'z" deb ataganlari ham bejiz emas. Chunki Navro'z – bu his-tuyg'ulari jo'sh urgan, orzulari bir jahon, kuch-g'ayratga to'lgan qirchillama yigitdir. Uni mo'ysafid qiyofasida ham ko'rsatib bo'lmaydi. U qadimiy, biroq har gal yangi, har gal navqiron. Boshqacha bo'lishi

mantiqqa to'g'ri kelmaydi. Ba'zan tomoshalarda uchraydigan Navro'z bilan Bahorni oshiq-ma'shuq qilib ko'rsatishga ham qo'shib bo'lmaydi. Zero, Navro'z Bahorda tug'iladi. Binobarin, Navro'z Bahorning yori emas, farzandi bo'lishi mumkin [1, 302-b].

Ikkinchidan, folklor-etnografik tomoshalarning musiqiy asosini mahalliy musiqa uslubi doirasida kuchaytirish masalasidir. O'zbek musiqiy folklor merosida to'rt asosiy lokal uslub mavjud. Bular Farg'ona – Toshkent, Xorazm, Buxoro – Samarqand va Qashqadaryo – Surxondaryo kabi mahalliy uslublardir. Ularning har biri qadimdan kuzatilib kelingan, ma'lum etnik yaqinlik va shu hudud aholisi hayotidagi ijtimoiy-iqtisodiy umumiylik natijasida vujudga kelgan mahalliy musiqiy asosdir.

Respublika janubiy viloyatlari Surxondaryo va Qashqadaryo aholisi boshqa viloyatlardan farqli o'laroq, yaqin o'tmishgacha o'ziga xos hayot kechirib, asosan, chorvachilik va qisman dehqonchilik bilan shug'ullangan. Shuning uchun ham bu o'lkaning musiqiy folklorida chorvador mehnati, oddiy xalq hayotiga doir "mavsum" va "marosim" qo'shiqlari katta o'rin egallaydi. Bu yerlarda eng e'zozli o'rinni doston ijrochilari – baxshi yoki shoirlar hamda mohir do'mbirachilar egallaydi [5, 6-b].

Farg'ona vodiysining musiqa folklori ham o'ziga xos xususiyatlari bilan xarakterlanadi. Bu yerda asosiy o'rinni kuy diapazoni uncha katta bo'lmagan, tuzilishi sodda va ayni vaqtda ko'p qirrali mazmuni, boy tasviriy imkoniyatlari, chuqur ta'sirchanligi bilan ajralib turadigan qo'shiq-ashulalar, ko'proq dutor yoki doira jo'rligida ijro etiladigan xotin-qizlar qo'shiqlari alohida ahamiyatga ega.

Mahalliy uslubga xos vokal janrlaridan biri – katta ashula yoki patnis-ashulani alohida ta'kidlash lozim. Sababi, u odatda, cholg'u asboblari jo'rligisiz ikki va undan ortiq jo'rovoz ashulachilar tomonidan ijro etiladi. Murakkab kuy tuzilishiga ega bo'lgan katta ashula janri mohir professional ashulachilarning ijrosida faqat Farg'ona vodiysida emas, balki O'zbekistonning ko'pgina boshqa viloyatlarida ham soha muxlislari davrasida yuqori baholanadi [6, 9-b].

Ma'lumki, milliy teatr san'atini shakllantirish jarayonlarida Farg'ona vodiysining yallachilik an'analari ham ahamiyatli bo'lgan. Binobarin, yallachilikning o'tmishda shakllangan udumlari sahna tomoshalarining muhim manbalari qatorida teatrshunos olimlar diqqatini o'ziga jalb etib keladi. M.Rahmonovning "O'zbek teatri. Qadimiy zamonlardan XVIII asrga qadar" va "O'zbek teatri tarixi. XVIII asrdan XX asr avvaligacha o'zbek teatr madaniyatining taraqqiyot yo'llari" monografiyalari, jumladan, ayollar san'atining qadimiy ildizlari,

saroylarda xizmat qilgan xonanda va raqqosalar, Qo'qon xonligida faoliyat ko'rsatgan yallachilar truppassi kabilar haqida ishonchli yozma manbalar asosida qimmatli ma'lumotlar keltiriladi [6, 10-b].

Ayni vaqtda, Farg'ona vodiysi yallachilarining o'zgacha ta'sirli aytim-raqsleri orqali o'zbek musiqa san'atida yalla va qo'shiq, yalla va ashula, yalla va maqom janrlarining xususiyatlarini o'zida mujassam etgan noyob aytim namunalari yuzaga keldi. Ayollar yallachiligining sahnabop aytim ko'rinishlari va ularni o'ziga xos ijro etish an'analari XX asr O'zbekiston madaniyatida muhim ahamiyat kasb etdi. Jozibali ohang-usullari esa milliy estrada qo'shiqlarini yaratishda tayanch manba bo'lib xizmat qildi. O'zbek ayollarining qalb tuyg'ulari mujassamlashgan yallachilik san'atining o'ziga xos badiiy-ijodiy qonuniyatlarini yoritib berish, uning uzoq tarixdan kelayotgan serqirra va sermazmun an'alarini o'rganish hamda zamonaviy o'zbek madaniyatida ortib borayotgan muhim ahamiyatini ilmiy asoslab berish yosh tadqiqotchilar hamda musiqiy folklor ilmi oldida turgan dolzarb muammolardan biridir.

Qadimiy shaharlardan hisoblangan Buxoroning o'ziga xos hududiy folkloriga ham alohida to'xtalish joiz. Buxoro shahri va viloyatining asosiy qismini o'zbek va tojik xalqlari tashkil etadi. Bu ikki birodar xalqning ijodiy hamkorligi natijasida ko'plab musiqiy folklor janrlarida "shir-u shakar", ya'ni "ikki tilli" ijro an'anasi shakllangan. "Chunonchi, ayrim xalq qo'shiqlari ayni vaqtning o'zida ham o'zbek, ham tojik tillarida kuylangan. Odatda, qo'shiqning bandlari o'zbek tilida, naqarotlari esa tojik tilida, ba'zan esa aksincha ham keladi. Shuningdek, faqat bir tilda – yo o'zbek, yo tojik tilida kuylash uchun ijod etilgan xalq qo'shiqlari ham uchraydi" [6, 60-b].

Qadimdan Buxoroyi sharifning boy xalq ijodiyoti o'zining hayotbaxshligi va ayni paytda, kasbiy musiqa shakllanishida muhim manba bo'lganligi bilan ham ahamiyatlidir. Xalq og'zaki ijodi namunasi bo'lgan musiqa turli soha olimlari (folklorshunos, etnograf, adabiyotshunos va b.q.) tomonidan tadqiq etilgan. Buxoro san'atiga xos "shir-u shakar" an'alarining shakllanish jarayonlari uzoq tarixiy davr davomida o'tkazilib kelingan turli xalq bayramlari va marosimlariga borib taqaladi.

Ma'lum bo'lishicha, Buxoro hududida istiqomat qilayotgan mahalliy aholi hamon "Navro'z", "Mehrijon", "Lola" sayli, Ramazon va Qurbon hayiti kabi bayramlarni keng nishonlamoqda. Ayniqsa, bahor faslida qardosh xalqlar hamkorligida o'tkazilgan "Navro'z" va "Lola" sayli bayramlari bilan bog'liq marosimlarda musiqa folklori keng qo'llanilmoqda.

Xorazm lokal uslubiga xos xususiyatlarni – dostonlar ijrosida, xalfa qo'shiqlaridagi o'ziga xoslikda, jo'shqin raqsleri va liboslarida ko'rish mumkin. O'zbekistonning boshqa viloyatlarida dostonlar, odatda, termalarga xos rechitativ uslubda ijro etilsa, Xorazmdagilar yorqin qo'shiqsimon kuylar bilan aytiladi hamda dutor ishlatiladi. Xorazmda doston ijrosi ko'pincha tor va doira jo'rligida ijro etiladi. Xorazmga xos xususiyatlardan yana biri XIX asrda odat tusiga kira boshlagan garmon chalishdir. Garmon cholg'usi qo'shiqchi xalfalar ijrosida doimiy jo'rnavoz asbob sifatida hozirgacha keng ishlatilmoqda. Lapar kuylari raqsiy xarakterda bo'lib, odatda ikki kishi tomonidan aytishuv tarzida hamda raqs-o'yinlar bilan ijro etiladi. Lekin Xorazmda bir ashulachi tomonidan raqsga tushib aytiladigan namunalariga nisbatan ham lapar iborasi ishlatiladi.

Xulosa qilib aytganda, nomoddiy madaniy meros targ'ibotchisi bo'lgan folklor-etnografik tomoshalari – xalqning tarixiy xotirasi, milliy o'zligi va madaniy genofondini ifodalovchi muhim manbadir. Uni saqlash va sahnaviy shaklda ifodalash jarayoni zamonaviy san'at amaliyotida alohida yo'nalishga aylanmoqda. Folklor-etnografik tomoshalar nomoddiy madaniy meros unsurlarini badiiy vositalar orqali ifodalab, xalq turmushi, qadriyatlari va dunyoqarashini sahnada jonlantiradi. Shu bois, bu turdagi tomoshalar rejissurasini ilmiy asosda o'rganish ularning estetik, ma'naviy va tarbiyaviy imkoniyatlarini aniqlash uchun muhimdir. Shu bois, folklor-etnografik tomoshalar rejissurasining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish – nomoddiy madaniy merosni zamonaviy sahnaviy ifoda vositalari bilan uyg'unlashtirish yo'llarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu nafaqat san'at sohasidagi izlanishlarga, balki xalqning ma'naviy tiklanish jarayoniga ham xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shodiyev B. Teatrlashgan maydon tomoshalari dramaturgiyasi va rejissurasi: dissertatsiya (San. fan. dok.) – Toshkent, 2007. – 16 b.
2. Бахтин М. Литературно-критические статьи. – Москва: Искусство, 1986. – 299 с.
3. Мазаев А. Праздник как социально-художественное явление. – Москва: Наука, 1978. – 172 с.
4. Mahmud Qoshg'ariy. Devonu lug'otit-turk. 1-tom. – Toshkent: Fan, 1963. – 447 b.
5. Karomatov F. O'zbek xalqi muzika merosi. 1-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1978. – 156 b.
6. Turg'unova N. Farg'ona vodiysi yallachilik san'ati. – Toshkent: Namangan, 2016. – 250 b.